

Voorstudies voor een plattegrondsonderzoek van Zandoerle

Kempinae caput est municipium
de Oerle.

DIT GETUIGENIS DER OUDE CHARTERS ¹⁾ IS MET HET BOEIENDE, kennelijk zeer oude landschap in de omgeving van Zandoerle, bijna een onweerstaanbare prikkel om eens iets meer te weten te komen van deze merkwaardige oude plaats. Dit is echter niet zo eenvoudig. De gebruikelijke gedrukte bronnen verstrekken niet veel gegevens, mede doordat de oorspronkelijke archivalia schaars zijn. Er zijn veel stukken verloren gegaan, vele berusten in buitenlandse bibliotheken en zijn zo voor ons praktisch onbereikbaar. ²⁾ Overigens kan men niet roemen over de belangstelling die verschillende auteurs voor deze „caput Kempinae” hebben gehad, ook al gaf hun onderwerp er aanleiding toe. Zo vond ik in HERMANS' Mengelwerk niets en in zijn Noordbrabantsche Oudheden ³⁾ slechts enige uittreksels uit opgravingsverslagen van PANKEN. Ook CLEERDIN zwijgt over Oerle.

De plaatsnaam moet al zeer oud zijn. In de oude stukken vindt men steeds dezelfde naam, slechts de spelling verandert iets. Zo schreef men in 1249 reeds Oerle ⁴⁾ en Ourle. In 1250 leest men van Urle en Orle, in 1367 Oirle ⁵⁾; in 1340 echter weer Oerle. Slechts een enkele maal komt de plaatselijke uitspraak van de naam in de spelling tot uitdrukking: een stuk uit de negentiger jaren van de XVIIe eeuw vermeldt de naam Oers. ⁶⁾ Er zijn overigens nog meer plaatsen, die de naam Oerle dragen. Men vindt er een bij Tilburg, bij Son ⁷⁾ en in het N.W. van de Belgische provincie Luik (waarvan de Franse naam Oreya luidt). Het Luikse Oerle is een plaatsje met veel Romeinse oudheden. ⁸⁾

Over de oorsprong van de plaats weten we natuurlijk niets. De praehistorie heeft nog weinig van haar geheimen prijsgegeven. PANKEN doorgroef grafheuvels in de omgeving, zo bijvoorbeeld tussen Knegsel en Zandoerle, bij Wintelre en te Halve Mijl. De laatste grafheuvels, die in 1948 onder leiding van Prof.

1) Oorkonde uit 1235 bij OUDENHOVE — Een nieuwe en vermeerderde beschrijving van de Meierije van 's Hertogenbosch.

2) Zo bevinden zich belangrijke cijnsboeken in Brussel. Misschien kan het Provinciaal Genootschap als officieel wetenschappelijk Noord-Brabants instituut in deze onder de formule Benelux iets bereiken; al kwam slechts een tijdelijke uitwisseling van archivalia tot stand bij wijze van tentoonstelling.

3) HERMANS, C. R. — Mengelwerk, 's Hertogenbosch 1840-'41; Noordbrabant's oudheden, 's Hertogenbosch 1865; CLEERDIN, Het Brabantse dorp, Amsterdam 1944. De algemene werken over Brabant bevatten evenmin gegevens van betekenis. Het artikel van RIJKEN in de St. Jansklokken heb ik niet in kunnen zien. Ook Taxandria heb ik niet geraadpleegd.

4) Nomina geografica neerlandica deel II, Leiden 1892 i.v. Oerle.

5) Chron. Dynther I p., 52 noot 1 bij KUYSTEN, Eindhovense plaatsnamen. — NGN deel IX.

6) Oerle R 293 — Testamenten, delingen, enz. 1685-1695. (Mededeling van den heer F. SMULDERS. Ook andere archiefcitaten in dit artikel berusten op een door hem uitgevoerd veldnamenonderzoek in het rijksarchief te 's Hertogenbosch.)

7) WITKAMP, Aardrijkskundig woordenboek, Arnhem z.j. (1895) i.v. Oerle.

8) Kathol. Encycl. Amsterdam z.j. i.v. Oerle.

VAN GIFFEN werden opgegraven, worden ook door KUYSTEN genoemd, die ze echter verkeerdelijk als urnengrafvelden interpreteert. KUYSTEN noemt nog een urnenveld in het Hellegat ten N.O. van Halve Mijl ⁹⁾. In 1948 ontgroef VAN GIFFEN bovendien te Toterfaut bij Zandoerle een grafheuvel. Tussen Sittert en Schoot vond ik in een oud akkergebied Pingsdorfer en vroeg-Middeleeuwse scherven.

In de schemer van de historie horen we van Vrouwe Clementina, aan welke gestalte de overlevering de stichting van de kerk te Oerle toeschrijft. (XIIe eeuw). Zij bewoonde het kasteel de Boonberg te Oerle. Volgens SCHUTJES ¹⁰⁾ aan wie ik deze overlevering ontleen, zouden de grachten van dit kasteel in zijn tijd (midden XIXe eeuw) nog aan te wijzen zijn geweest. Of dit nu nog zo is, heb ik nog niet kunnen vaststellen. Vrouwe Clementine vermaakte haar kasteel aan de abdij van Floreffe — een klooster der Praemonstratensers in België, het moederhuis van de huidige abdij Postel. Een van haar opvolgsters, Berta van Oerle, staat later (1249) haar patronaatsrecht op de Oerse kerk af aan dezelfde abdij. Haar mededeelhebbers in dit recht doen eveneens afstand en schenken de abdij twee vierdeparten van de Oerlese tienden, overeenkomsten, die door de bisschop van Luik, onder wie Oerle toen ressorteerde, werden bekrachtigd. Later koopt de abdij nog een vierdepart van de tienden bij, zodat in de latere Middeleeuwen de Witheren van Floreffe — huis te Postel — in Oerle veel invloed hebben. Aan deze toestand zijn nog herinneringen aanwezig. Tussen Zandoerle en Halve Mijl ligt nog — hoewel nu drooggelegd — de Postelse Weyer, eens een visvijver van het klooster. Ook spreken de archivalia van verschillende bijzondere rechten van Postel, zoals bijvoorbeeld van een dwangmolenrecht.

In 1325 vindt een belangrijke gebeurtenis plaats: Hertog Jan III verleent de palen der vrijheid aan het dorp Oerle. Sinds die tijd is Oerle dus in feite een stad — en wel een vrijheid of smalstad. In de loop der jaren worden deze rechten steeds weer bevestigd en uitgebreid (bijvoorbeeld door hertogin Johanna in 1387) ¹¹⁾, en groeide Oerle uit tot een bestuurscentrum van betekenis. Zo omvatte de dingbank te Oerle de rechtsgebieden van Meerveldhoven, Zeelst, Blaerthem, Gestel, Veldhoven, Vessem, Knegsel en Wintelre. En dat alom in het Hertogdom, Oerle werd meegeteld, blijkt uit het feit, dat het in 1354 toetreedt tot het verbond van vereniging en vriendschap der Brabantse steden. Bovendien lezen we in een stuk van 28 Mei 1404, dat de nieuwe stadhouder van Kempensland eerst zijn brief moet tonen in Oerle voor hij dingen mag of „des ambachts keur onderwinden”. ¹²⁾

In de Spaanse tijd begint het verval van de plaats. Philips II onttrekt vele plaatsen aan de jurisdictie van Oerle, totdat alleen Meerveldhoven nog overblijft. Voor het overige deelt Oerle in de lotgevallen van de meeste Kempische nederzettingen. Er is geplunderd door Maarten van Rossum (in 1543 legt hij nog een brandschatting van f 2500 op); er is verschillende malen tijdens de Spaanse oorlog geplunderd. Ook in de Franse tijd heeft Oerle nogal te lijden gehad. Omstreeks 1690 geeft men als schade door de Fransen aangericht ca 5600 gulden op, terwijl de vreemdelingen 15.000 „leenden”. Terecht spreekt een ambtenaar dan ook een stuk uit die dagen van het „arm schrael ende desolaet dorpken Oerle”. ¹³⁾

De kerk, die toegewijd is aan St. Jan Baptist, werd zoals we reeds zagen, beïnd door de Praemonstratensers van Floreffe uit het klooster Postel. In 1682 treedt de Postelse gemeenschap zelfstandig op en dient als zodanig de kerk tot 1839. De hervormingsperiode ging Oerle ook niet voorbij. Zo weten de archieven te verhalen van de meester te Oerle, die als een der weinigen zijner Kempische collegae tot de hervorming overging. ¹⁴⁾ In 1648 gaat de kerk in Protestantse

⁹⁾ KUYSTEN, Beschouwingen over Eindhoven en naaste omgeving — Eindhoven 1938 p. 2 vv. Zie ook het artikel van GLASBERGEN in dit nummer.

¹⁰⁾ SCHUTJES, Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch i.v. Oerle.

¹¹⁾ STEPH. HANEWINKEL p. 411; SASSEN, Charters p. 261-265.

¹²⁾ Oerle R. 293, p. 166.

¹³⁾ Oerle R. 293, p. 289-290.

¹⁴⁾ BEERMANN, V. A. M., Stad en Meierij van 's Hertogenbosch van 1648-1672 's Hertogenbosch 1946. p. 102.

handen over. In 1651 moeten de Staten-Generaal zelf een protestantse secretaris van Oerle aanstellen, omdat de heer van Oerle, een Jhr. Willem de Borchgrave, aan wiens geslacht Philips II in 1560 de heerlijkheid had verpand — nog steeds had verzuimd zulks te doen. De Staten waren blijkbaar niet erg gesteld op deze koppige jonker, want in 1658 lossen zij de verpanding in en waren dus de hooggezeten Heren uit den Haag ook Heer van Oerle.¹⁵⁾ In 1672 wordt de bouw van een schuurkerk toegelaten, waarin men de H. Mis hoorde tot 1798, in welk jaar de kerk weer teruggegeven werd. In Zandoerle, iets ten N. van deze plaats stond nog een kapel, toegewijd aan den H. Antonius. Aan deze kapel waren geen beneficies verbonden, zodat verdere gegevens ontbreken. De plaats, waar de kapel gestaan heeft, wordt nog aangegeven door de veldnaam: de Kapelboomkens. Bovendien schijnt in Zandoerle nog een kapel te hebben gestaan, die vroeger kerk was¹⁶⁾. Bijzonderheden over deze kerk heb ik niet kunnen vinden dan alleen SCHUTJES' mededeling, dat de gelovigen op hoornsignaal ter kerke gingen. Overigens vermeldt ook Witkamp een openbare kapel in Zandoerle. Een oud gebouwtje aan de Markt te Zandoerle wordt nog als overblijfsel van deze kapel aangewezen.

Over de bevolkingsdichtheid in de loop der eeuwen zijn we slecht ingelicht. KUYSTEN geeft in een huizentelling uit 1496 voor Oerle en Blaerthem 29 huizen op¹⁷⁾. (Ter vergelijking: Heeze 338, Eindhoven 168). SCHUTJES deelt mee, dat in 1570 in Oerle alleen een honderdtal huizen werden verwoest. In 1822 geeft men voor Oerle een inwonertal van 618 op, in 1890 614. Met deze gegevens komt men dus niet ver. Het lijkt overigens zeer onwaarschijnlijk, dat een plaats als Oerle, met een jurisdictie, zoals we hierboven hebben omschreven, in 1496 ongeveer 20 huizen zou hebben geteld. Ik vermoed dan ook, dat hier een vergissing moet zijn ingeslopen. In het algemeen zijn de bevolkingscijfers in de nieuwe geschiedenis in deze streken, tenzij door catastrophen niet zo sterk veranderd. In dit verband komt me SCHUTJES' aantal ook nogal hoog voor. Immers nergens beschrijft men een ernstige ramp, terwijl over Kneghsel's lot in 1688 wel een en ander bekend is¹⁸⁾. Stelt men KUYSTEN's cijfer op 129, dan komt men bij 6 inwoners per huis aan een 700 inwoners in 1496, hetgeen beter overeenstemt met de secundaire bronnen.

In ieder geval krijgen we uit een en ander den indruk van een in de „gouden eeuw der Bourgondiërs" welvarend dorp met beperkte stadsrechten, een groot jurisdictiegebied omvattend, dat ook in het Hertogdom meetelt. In de Spaanse en Franse tijd vervalt het dan vrij snel tot een plattelandsgemeente, die pas in de nieuwere tijd weer opbloeit tot een flinke agrarische gemeente.

Niet duidelijk blijkt de functie van Oerle als hoofdstad van de Kempen. De kopie van het stuk uit 1414, dat de stadhouder gelast eerst zijn brieven te Oerle te tonen alvorens zijn ambt uit te oefenen (zie hierboven), houdt nog geen specialiteit van Oerle alleen in. De dingbank had wel een groot jurisdictiegebied, maar het hierboven genoemde gebied is bij lange na niet identiek met „De Kempen"¹⁹⁾. Werkelijke argumenten voor het primaatschap van Oerle in de Kempen heb ik niet gevonden. Er is dus blijkbaar geen aanleiding om OUDENHOVEN's citaat — de hoofdstad van Kempenland is Oerle — zo maar voetstoots te aanvaarden voor de periode, die onze archivalia bestrijken. Nu haalt hij een stuk uit 1235 aan, en, zou men kunnen zeggen: had Oerle niet deze betekenis vóór dien tijd? Doch hiertegen pleit weer, dat nergens ook maar een aanwijzing te vinden is van het verval van een groter Oerle vóór de hoog-middeleeuwse bloeiperiode.

In het tegenwoordige landschap valt het eerst het vrij goed bewaarde oude akkergebied van Zandoerle op — de „Smelen" — ten Oosten van het dorp. De akkers zijn reeds lang verlaten en met dennenbos beplant. Het is bekend, dat men deze akkers — op de hogere gronden gelegen — heeft moeten verlaten,

15) Res. St. Gen. dd 2.8.1651, lias 4844 bij BEERMANN t.a.p. p. 73.

16) SCHUTJES, t.a.p.

17) KUYSTEN, t.a.p. p. 30.

18) Oerle R. 293. p. 128.

19) RENDERS, J., Kempenland in: Land van Dommel en Aa, Jaarboek van de heemkundige studiekering Kempenland, Eindhoven 1947, p. 9 vv.

Akkeromwallingen in een oud akkergebied bij Zandoerle.

naarmate lager gelegen drassige stukken werden ontwaterd en door deze ontwatering de hogere gronden te droog werden voor akkerbouw.

De wallen, die de akkers of akkercomplexen omsloten, zijn voor een deel nog aanwezig. Er zijn er zelfs nog wel die tot 2,5 meter hoog zijn. Op de hiernaast afgedrukte perceelskaart van Zandoerle staan deze wallen aangegeven, voorzover ze nog bestaan, of voorzover uit de plantengroei is op te maken, waar ze gelegen hebben. De opslag van eikenhakhout en eikvaren is namelijk vrij hardnekkig, zodat we soms midden door 'n dennenbos op de plaats van een geslechte wal een varen-eikenhakhoutbaan aantreffen. Het beeld van dit wallenlandschap is zeer indrukwekkend, hetgeen nog wordt geaccentueerd door de oude eikenhakhoutstobben, die, mede doordat ze kunstmatig vervormd en verbogen zijn, er een merkwaardig karakter aan verlenen.

Toch moet men zich er voor hoeden, deze wallen een grotere betekenis toe te kennen, dan die van een litteken van een oud akkergebied. Het is niet onmogelijk, dat hier of daar nog sporen van een oude boerderij te vinden zijn, of enkele verspreide oudheden voorkomen. Een onderzoek naar de dikte van de cultuurgrondlaag zal waarschijnlijk interessante bijzonderheden aan het licht brengen.

Een der wallen ten Z. van Zandoerle, op de grens van het eerste perceel langs de weg Zandoerle—Knegsel moet men niet als een akkeromwalling, maar als een landweer zien. Het type wijst daar namelijk zeer sterk op. Het is een wal met een voetbreedte van ongeveer 10 meter. Er zijn duidelijk twee niveaus waar te nemen, een ter hoogte van ca. 2,5 m, het andere van ca. 70 cm. Van een gracht bleek oppervlakkig niets. De wal is reeds grotendeels geslecht, doch uit de begroeiing der omgeving was duidelijk het vroegere verloop na te gaan. Van enig verband met een groter geheel bleek in het landschap tot nog toe niets. De naburige toponymen geven geen uitsluitel over de functie van deze wal.²⁰⁾

De beide Oerle's zelf zijn een nadere beschouwing overwaard. Vooral in Zandoerle staan nog zeer mooie oude huizen, terwijl er van verlorengedane gebouwen nog kelders aanwezig zijn. Het kasteel de Boonberg en de St. Antoniuskapel zullen ook wel sporen hebben nagelaten. Vermoedelijk zijn zelfs nog wel oudere beschavingssporen aan te wijzen. Dan is er nog het vraagstuk der oude wegen. Hier zijn punten in de omgeving als het oude Heers met zijn Romeinse wachttorens, Sittert en de roemruchte Halve Mijl polen van betekenis. In een oude tiende-indeling komt als begrenzing de naam Sitterse heerbaan voor, terwijl elders van de heerbaan Oerle-Winterle wordt gesproken²¹⁾. Ook de vennenstrook die langs Knegsel, Halve Mijl, Kreijel en Scherpenhering Oerle in het Westen als het ware afsloot, zal op de architectuur van het landschap een grote invloed hebben uitgeoefend. Een onderzoek der veldnamen zal, naar te verwachten is, nog veel aan het licht brengen, vooral in verband met de oude toponymen, die F. SMULDERS verzamelde.

Het vraagstuk van de relatieve betekenis van Zandoerle en Kerkoerle zal wel eerder kunnen worden opgelost dan de vraag, die resulteert uit het motto van dit artikel, doch er zal nog zeer veel materiaal moeten worden verzameld alvorens in deze iets kan worden beweerd.

A. D. KAKEBEEKE

²⁰⁾ Zie afbeelding p. 102.

²¹⁾ Oerle R. 293. p. 156; Oerle R. 44.